

Mykola Lazarovych

SOME ASPECTS OF THE POLITICAL AND LEGAL SUPPORT EDUCATIONAL DEVELOPMENT UKRAINIAN AND NATIONAL MINORITIES IN UKRAINE DURING THE REIGN OF THE CENTRAL RADA (1917)

Chernivtsi National University, Ukraine

Микола Лазарович

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТНЬОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ТА ІНОЕТНІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917 р.)

Abstract: There is analysed political-legal providing of educational activities of the Central Rada in 1917. There is researched the attitude of the Ukrainian authorities to the rights of ethnic minorities of gaining education in their native language. It is found out, that conditions for the educational development of minorities in UNR were favorable.

Keywords: educational policy, reform, minority, statutory acts, management.

Хронологічно першою українською владою, котра під час Національної революції 1917–1921 рр. взяла на себе нелегку ношу реформування України, стала Українська Центральна Рада (УЦР). У авангарді розпочатих змін опинилася гуманітарна сфера, що зазнала в Російській імперії найбільших утисків. Основні напрями культурно-освітньої діяльності національні провідники визначили вже у відозві Центральної Ради до українського народу від 9 березня 1917 р., резолюціях та постановках різноманітних з'їздів, відозвах, особистих виступах. У цих документах першочерговими мали стати завдання відродження української мови, створення національних освіт-

ніх закладів, видання україномовної літератури, преси тощо.

Щоправда, формуючи умови для піднесення національних духовних надбань, українські провідники в гуманітарній політиці відводили вагоме місце й культурно-освітньому розвитку іноетнічного населення. Адже, з одного боку, воно становило близько чверти усіх мешканців України, з іншого, чимало його представників сповна відчували на собі руйнівну дію імперської національної політики.

Виходячи з викладеного, важливою темою, що потребує подальшого вивчення, є діяльність української влади та інститутів громадянського суспільства в галузі освіти України під час першого року рево-

люції. Відтак метою статті стане дослідження політико-правового забезпечення Центральною Радою освітнього розвитку українського та іноетнічного населення означеного хронотопу. Її завдання – прослідкувати основні заходи УЦР, спрямовані на реформування освіти України; визначити принципи, на котрих вони базувалися; з'ясувати ставлення української влади до права іноетнічного населення навчатися рідною мовою.

Запропонована проблематика не повною мірою відображена в історіографії, хоча роботи у цьому напрямку тривають. Серед сучасних досліджень насамперед слід відзначити монографію А. Боровика *Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.)* [2], а також праці таких науковців, як Н. Агафонова [1], О. Бунчук [3], Г. Грабовська [5], О. Кручек [8], О. Кудлай [9], та ін. Головним джерелом дослідження стали опубліковані документи [13, 16–19].

В Україні аж до проголошення Української Народної Республіки (УНР) переважаюче значення для розбудови національної освіти мали інститути громадянського суспільства, зокрема, осередки української інтелігенції, Товариство шкільної освіти, товариство “Просвіта”, вчительські та професійні з'їзди, інші організації та політичні партії, в програмних положеннях яких було відображено актуальні проблеми освіти та концепції її розвитку. Значна частина рішень форумів цих інституцій отримала нормативно-правове відображення в законодавчій базі [5, 9, 14], яка забезпечила розвиток освіти як української нації, так і національ-

них меншин.

Одним із перших кроків, спрямованих на реформування шкільництва, були звернення української громадськості та педагогічного активу з відповідними вимогами до російського Тимчасового уряду [4, 43; 7, 72–73; 12, 58–59, 946]. Вже невдовзі, у середині березня [11, 104], на пропозицію міністра освіти Росії Мануїлова, Тимчасовий уряд постановив: у місцях із українською людиною запровадити навчання українською мовою, забезпечуючи при цьому права національних меншин. Російська мова викладатиметься як обов'язковий предмет навчання з другого року. В учительських семінаріях та інститутах запровадити вивчення української мови і літератури, історії та географії України. У вищих школах організувати кафедри української мови, літератури, історії та права [19, 147]. Це було одне з перших досягнень українського національного руху.

Важливе значення для розвитку шкільництва мав Перший всеукраїнський учительський з'їзд у Києві 5–6 квітня 1917 р. Він дав поштовх не лише українізації навчальних закладів, а й реформуванню всієї системи української освіти. Зокрема, для надання плановості організації національного шкільництва, він звернувся до Центральної Ради з проханням утворити Всеукраїнську шкільну раду [13, 283], якій підлягали б куратори шкільних округ в Україні [15, 468]. З'їзд також ініціював організацію єдиної школи в Україні. Було ухвалено постанову про ліквідацію багатотипності шкіл і створення однотипної початкової школи, яка, з одного боку, дала б учням якнай-

ширшу початкову освіту, а з другого – підготувала б до навчання у середній школі [13, 283]. Ведучи мову про українізацію шкільництва, українські освітяни не уникали питання про забезпечення прав національних меншин. Хоч детального розгляду воно не набуло [2, 103], в постановвах з'їзду наголошно, що “школа в Україні повинна бути національною, тобто українською, з забезпеченням прав меншостей” [13, 284].

У *Постановах секції нижчої школи* йшлося про те, що “українізацію однокласних початкових шкіл необхідно провести з початку нового академічного року”, а у вищих початкових школах слід здійснювати її “поволі, відповідно вимогам педагогічного такту”. Російську мову як предмет планували запровадити з третього року навчання. У двокласних сільських школах із початку 1917–1918 н. р. перший клас мали українізувати, а в другому – ввести обов'язкове навчання предметів українознавства, тобто української мови і літератури, історії та географії України. Окремо в *Постанові* було наголошено, що під час здійснення українізації народних шкіл “треба додержуватися принципу забезпечення меншостей” [13, 284].

Помірковано до процесу українізації підійшла й секція середньої школи. Вона радила відкривати на державні кошти українські середні школи, насамперед гімназії, у великих містах, де люdnість зрусифікована, і багатолюдних селах; там же, де переважало українське населення, – українізувати існуючі гімназії. По всіх середніх школах мало бути запроваджене вивчення української мови, літератури та історії. Щоб не

допустити конфліктів між різномовним населенням, перехід на викладання українською мовою всіх середніх шкіл планували здійснити через 2 роки.

На викладання українською мовою з осені 1917 р. повинні були перейти учительські інститути та семінарії [13, 283, 284–285]. Останні, що раніше мали статус середніх шкіл, відповідно до Закону Тимчасового уряду, стали “середніми школами з педагогічною освітою і чотирьохрічним строком навчання” [2, 128]. До них приймали осіб із закінченою середньою освітою.

Ще демократичнішою була українізація вищої школи. Напередодні вчительського з'їзду до українців-професорів і викладачів вищих шкіл звернувся голова Центральної Ради М. Грушевський. Загостривши увагу на необхідності рахуватися з правами національних меншин та обставинами перехідного часу, коли якась частина учнів ще не готова до викладання українською мовою, він, тим не менше, наголосив: “Ми мусимо тепер же приступити до українізації не тільки нижчої і середньої, а і вищої школи на українській землі. Наукових українських сил є для того досить, тільки вони розпорошені і дезорганізовані обставинами старого режиму” [6, 157]. Власне, для того, щоб обміркувати шляхи здійснення українізації вищої школи, проф. М. Грушевський і запрошував науковців на освітянський з'їзд.

Однак, як видно з *Постанов секції вищої школи*, конкретних заходів щодо українізації вишів намічено так і не було. Освітяни обмежилися лише зверненням до професорів і викладачів, які володіли україн-

ською мовою, зі закликом переходити на викладання по-українськи або принаймні відкривати паралельні україномовні курси. Також, окрім дозволених владою чотирьох кафедр українознавства – історії України, української літератури, української мови та українського права, Перший всеукраїнський учительський з'їзд заявив про доцільність заснування у вищих школах України ще двох кафедр – історії української етнографії та історії українського мистецтва [13, 285]. Таку обачливість можна пояснити тим, що з падінням самодержавства фактично було відновлено автономію вищих шкіл. У липні 1917 р. її легалізував Тимчасовий уряд, видавши закон, котрим надавав колегіям вишів самостійність у всіх питаннях [1, 12], що стосувалися їхньої компетенції.

Із проголошенням автономії України та створенням Генерального Секретаріату в структурі останнього 23 червня 1917 р. було сформовано Секретарство освітніх справ [16, 116, 120]. Відповідно до опублікованої 27 червня 1917 р. Декларації Генерального Секретаріату, завдання Секретарства освіти полягало в керівництві всією шкільною освітою, зокрема, здійсненнім українізації школи, організацією видання підручників, підготовкою вчительських кадрів та допомогою у створенні професійних спілок. У справі позашкільної освіти Секретаріат мав опікуватися культурницькими товариствами. Для реалізації окреслених завдань було передбачено створення Всеукраїнської шкільної ради як територіального органу, а для постійного зв'язку з окремими місцевостями – утворення інституту ко-

місарів освіти [16, 159]. Попри те, що у визначених Секретарству освіти завданнях не фігурували національні меншини, контекст Декларації передбачав що їхня реалізація відбуватиметься в порозумінні з іноетнічним населенням України.

Конкретні пропозиції щодо розвитку шкільництва містили рішення Другого всеукраїнського вчительського з'їзду, який тривав у Києві 10–12 серпня 1917 р. У його резолюціях були оприлюднені загальні принципи єдиної школи. Вона мала стати обов'язковою, світською (щоправда за бажанням батьків могло бути запроваджене і релігійне навчання); декларувала право всіх громадян на безплатну нижчу, середню і вищу освіту зі забезпеченням учнів підручниками, одягом, харчуванням тощо.

Народна школа мала стати семирічною, загальноосвітньою і виховувати дітей в національному дусі. Її перший етап навчання становив 4 роки, другий – 3, причому допускалося тимчасове обмеження навчання 4-річним курсом. Тривалість навчання в гімназії була розрахована на 4 роки.

Щоб забезпечити принцип наступності й неперервності навчання, тобто послідовного переходу від нижчої до вищої школи, делегати з'їзду вимагали так пристосувати заклади професійної освіти, щоб вступати до них можна було безпосередньо після 7-річної загальноосвітньої школи [14, 341–342].

Нарівні з українцями право навчатися рідною мовою гарантувалося дітям національних меншин, що проживали в Україні [8, 86]. Це мало бути забезпечено через відкриття відповідних шкіл, або окремих класів

Важливою була постанова з'їзду про запровадження посад губернських і повітових комісарів як представників Генерального секретаріату освіти на місцях. Секретаріат призначав їх або одноосібно, або затверджував за узгодженням із шкільними радами. Права комісарів поширювалися на всі школи, дошкільні та позашкільні заклади визначеної їм адміністративної території. Принциповою була вимога названої постанови про те, що комісари мали діяти "в згоді з представниками національних меншостей" [14, 342].

Після обговорення плану єдиної школи на Другому вчительському з'їзді його було взято за основу для опрацювання [15, 469–470]. Щоправда, остаточно завершили підготовку цього проекту лише за Директорії УНР.

По завершенню Другого вчительського з'їзду відбувся Всеукраїнський учительський професійний з'їзд (13–15 серпня 1917 р.), котрий виробив план організації національної освіти, завдання управління освітою в Україні та започаткував створення Всеукраїнської вчительської спілки. Основними принципами реформування освітньої галузі УНР мали стати: забезпечення вільного розвитку освіти для всіх народів республіки; наступність та неперервність навчання; максимальна децентралізація управління освітою.

Під керівництвом генерального секретаря до кінця вересня 1917 р. в розвиток положень *Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні* від 4 серпня 1917 р. було підготовлено проект компетенції,

функцій і завдань Генерального секретарства освіти. Відомству підлягали вищі, середні та нижчі школи; позашкільна і дошкільна освіта; професійна, технічна та художня освіта, а також пов'язані з нею культурно-просвітницькі організації; колишні церковно-приходські школи та заклади імператриці Марії; художні, музичні, комерційні торгові училища; заклади військової, духовної, сільськогосподарської і технічної освіти [9, 60–61].

Секретарство мало вживати заходів для поліпшення становища освітньої галузі; готувати шкільну мережу до переходу на загальнообов'язкову освіту, розробляти відповідні законопроекти. Серед невідкладних завдань: творення єдиної школи, реформа професійно-технічної освіти, забезпечення рівних умов доступу населення до освіти тощо. Для здійснення наміченого до компетенції Генерального секретарства народної освіти мали передати відповідні права і функції, а також усі установи Міністерства освіти Росії, розміщені в Київському, Харківському і Одеському шкільних округах [9, 61].

29 вересня 1917 р. Генеральний Секретаріат оприлюднив чергову Декларацію, якою уточнив повноваження як кожного секретарства, так і Секретаріату в цілому. Впродовж навчального року мало бути підготовлено і по змозі впроваджено проект нової за змістом і за формою школи в Україні, "на підставах демократичних і національних, причому кожна народність у своїх культурних пориваннях матиме відповідне задоволення при передачі завідування освітньою справою національних меншостей з боку товаришів гене-

рального секретаря національних справ і при загальному контролі генерального секретаря освіти". Також у Декларації було анонсовано заходи зі створення курсів для вчителів, видання підручників "як українських, так і інших", підготовки лекторів "для українських університетів та іншої вищої школи", демократизації шкільної управи. У Києві планували відкриття педагогічної академії та народних університетів [16, 326–326]. Контроль за всіма освітніми справами мав здійснювати Генеральний Секретаріят.

Проголошення в листопаді 1917 р. УНР дало Генеральному секретарству освіти ширші можливості для перетворень в освітній сфері. Вже в грудні відбулися значні зміни на законодавчому рівні, що стосувалися як реформи управління освітою, так і нововведень у навчальному процесі. Зокрема, Центральна Рада ухвалила Закон про встановлення окремої платної посади вчителя української мови і літератури в усіх типах початкових шкіл [10, 4].

Важливим кроком у впорядкуванні управління освітою став Закон про тимчасове шкільне правління від 5 грудня 1917 р. Всі школи та просвітні установи на території УНР, що підлягали відомствам опіки, внутрішніх справ (музичні, театральні та інші школи), торгу і промисловости, колишні заклади цариці Марії та царського двору, тепер було підпорядковано Генеральному секретарству освіти. Останнє також здійснювало тимчасовий педагогічний нагляд шляхом затвердження навчальних планів та програм із загальноосвітніх дисциплін за спеціальними школами духовного, військового, тран-

спортного, земельного, медичного та правничого відомств.

Під час обговорення документа його, з одного боку, критикували за централізм, з іншого – вимагали, щоб неукраїнськими школами порядкували секретарства російських, єврейських і польських справ. У результаті, Закон було ухвалено з додатком: "Всеукраїнські* школи переходять в порядкування Секретарства національних справ під загальним доглядом Шкільної ради, яка складається з представників як українців, так і суцільних на Україні неукраїнців" [16, 515, 580]. Отже, іноетнічне населення, насамперед росіяни, євреї та поляки, отримало змогу безпосередньо впливати на організацію і розвиток власного шкільництва через свої національні секретарства.

Серйозним етапом в організації народної освіти стала відповідна нарада 15–20 грудня 1917 р. у м. Києві [2, 104]. Основною проблемою обговорення було управління освітою в умовах багатонаціонального складу населення України. Щоб запровадити в життя принципи національно-персональної автономії, проголошеної III Універсалом УЦР, в галузі освітньої справи, Генеральний секретаріят освіти розробив проект управління народною освітою в Україні [15, 471]. В пояснючій записці до нього вказано, що секретарство ставить перед собою три головні завдання: забезпечення всім народам України вільний розвиток школи і освіти; об'єднання сил для організації освітньої справи та децентралізація управління освітою [9, 65].

Відповідно до проекту та в розвиток Закону про тимчасове шкільне правління, нарада вирішила загаль-

не управління шкільними справами кожної національності, передусім росіян, євреїв і поляків, котрі отримали безумовне право скористатися плодами національно-персональної автономії, передати відділам освіти їх національних генеральних секретаріатів і шкільним радам при них. На місцях під керівництвом відповідних секретаріатів мали створити національні ради освіти: губернські, повітові, міські, сільські. До їх компетенції входило все, що стосувалось освітніх справ даної нації, крім загальнодержавних справ, які розроблялись і контролювались Генеральним секретаріатом освіти і були обов'язковими для всіх національностей [2, 104]. Генеральний секретаріат освіти був найвищим органом, що об'єднував діяльність культурно-освітніх установ усіх націй України [15, 471]. Він встановлював мінімальні освітні норми, розробляв бюджети, регулював взаємини окремих установ, керував розробкою загальної освітньої статистики [9, 66]. Кошти, видані Генеральним секретаріатом освіти на потреби народної освіти, мали розподіляти між секретаріатами національних меншин пропорційно до кількості населення кожної національності [15, 471]. Такий порядок створював сприятливі умови для розвитку освіти кожного народу при збереженні загальнодержавної освітньої політики.

До складу Генерального секретаріату освіти входила також Головна Рада загальної освіти, котра виконувала при ньому "законо-дорадчі" функції і складалася з представників національних рад освіти при відповідних секретарствах – по 1 від національних меншин (росіян, євреїв

і поляків) і 4 від українців; представників учительських організацій, Генерального секретаріату освіти, спілки міст та земств. Головою Ради був міністр народної освіти. При відповідних секретарствах створювали національні ради освіти, які також мали дорадчі функції.

Далі структура управління освітніми установами виглядала так. У губерніях при губернському земстві утворювали губернські ради освіти (для об'єднання діяльності культурно-просвітних організацій усіх націй та нагляду за дотриманням мінімальних вимог секретарства). Вони, своєю чергою, утворювали зі свого складу виконавчий орган – управу.

Для задоволення національних потреб в освітній галузі формували національні губернські, повітові, міські й сільські ради освіти. Окремо закладали українські губернські ради освіти, до їх функцій входили розподіл коштів, завідування середніми школами, призначення допомоги вчителям, збір статистичних даних, упорядкування музеїв, бібліотек, розгляд скарг, прохань тощо. Склад ради обирали на 3 роки. Для порядкування справами при українській губернській раді освіти раз на рік скликали з'їзд [9, 66].

При повітових земствах відповідно формували українські повітові ради освіти з подібними функціями до губернських рад у рамках відповідних повітів – нагляд за школами, призначення та усунення педагогічного складу, організація учительських курсів, бібліотек тощо. Наприкінці навчального року ради мали складати звіти про стан народної освіти, які передавали до губернських освітніх рад. Персональний

склад ради обирали раз на 3 роки. Виконавчим органом ради була управа.

У містах, які адміністративно були виокремлені у самостійні одиниці, при міському самоврядуванні створювали міські українські ради освіти за аналогією з повітовими радами. За їх ініціативою могли також утворювати національні міські ради освіти, за умови згоди міської думи.

В селах закладали українські сільські ради освіти шляхом вибору раз на 3 роки для опікування матеріальним станом сільських шкіл, допомоги вчителям і учням, виконання розпоряджень повітових рад освіти [9, 66–67].

Національні школи повинні були базуватися на принципі “виняткової і вирішальної ролі... рідної мови, укладу життя і дитячої психіки даної національності”. Українську мову в школах національних меншин планували вводити лише з вищої початкової школи, причому “обов’язкову для шкіл, але не обов’язкову для учнів”. Це означало, що вивчення української мови було можливим за умов, коли у школі набирали установлену кількість учнів, котрі виявляли бажання її вивчати. Такий самий статус мала і російська мова. Усі національні школи отримували також право вибору навчальних програм, але за умов дотримання обов’язкових для всіх шкіл України норм [2, 105].

Хоча проект управління народною освітою в Україні, що базувався на розподілі школи між етносами та загальнодержавній освітній координації, офіційно і не був схвалений, але ним керувалися як у центрі, так і подекуди на місцях. Остаточо ж його затвердила Директорія УНР [15,

471–472].

28 грудня 1917 р. прийнято Закон про скасування шкільних округ, відповідно до якого на території УНР було ліквідовано Київську, Одеську та Харківську шкільні округи і створено тимчасові комісаріати в складі 4 українців і 3 представників національних меншин, тобто по 1 від росіян, євреїв і поляків. Останніх призначали за згодою національних секретарств [17, 75]. Було також скасовано дирекції та інспекції народних шкіл, а на їх місце призначено губерніяльних і повітових комісарів народної освіти, при яких створено шкільні ради [15, 471]. Таким чином освітню сферу було позбавлено від надмірної централізації та бюрократичних перепон.

Отже, задекларувавши право українців бути господарем на своїй землі, Центральна Рада враховувала й багатонаціональний склад населення України. Відтак, вважала одним зі своїх пріоритетних завдань забезпечення прав іноетнічної частини суспільства. Серед найуспішніших прикладів етнополітики української влади була співпраця з національними меншинами в галузі освіти. Її результатом стало рішення про передачу управління шкільними справами кожної національності відділам освіти відповідних національних секретарств. Як наслідок, іноетнічне населення, насамперед росіяни, євреї та поляки, отримало змогу безпосередньо впливати на організацію і розвиток власної освіти.

Подальшим дослідженням означеного напрямку може бути компаративний аналіз освітньої діяльності секретарств/міністерств національних меншин.

Bibliography and Notes

1. Агафонова Н., *Становлення національної системи освіти в Україні: 1917–1920 рр.*: автореферат дисертації ... кандидата історичних наук, Одеса: Одеський державний університет ім. І. Мечникова 1998, 16 с.

2. Боровик А., *Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.)*, Чернігів: Чернігівські обереги 2008, 368 с.

3. Бунчук О., *Розробка плану єдиної національної школи як головний напрям діяльності товариства шкільної освіти*, [у:] *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: Збірник наукових праць, Запоріжжя 2010, № 10, с. 234–238.

4. Відозва українських організацій Москви “Наші вимоги (від українських організацій)”, [у:] *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року*: Документи і матеріали / Упоряд. В. Верстюк та ін., Київ: Видавництво О. Теліги 2003, с. 41–43.

5. Грабовська Г., *Організаційно-правові засади розвитку освіти в період Української національної революції 1917–1921 рр.*: автореферат дисертації ... кандидата юридичних наук, Київ: Київський національний університет ім. Т. Шевченка 2010, 20 с.

6. Грушевський М., *До українців професорів і преподавателів вищих шкіл*, „Український історик”, Нью-Йорк-Мюнхен 1978, № 1–3 (57–59), с. 157.

7. Звернення Кролевецької повітової земської управи до голови Тимчасового уряду, [у:] *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року*: Документи і матеріали / Упоряд. В. Верстюк та ін., Київ: Видавництво О. Теліги 2003, с. 71–73.

8. Кручек О., *З історії становлення освітньої системи в Україні на початку 20-х років ХХ ст.*, [у:] *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць, Київ 2010, Вип. 35, с. 85–90.

9. Кудлай О., *Організація, внутрішня структура та завдання народного міністерства освіти УНР*, [у:] *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*, Київ: Інститут істо-

рії України НАН України 2009, Вип. 4, с. 59–88.

10. Купрійчук В., *Законотворча діяльність Центральної Ради у сфері гуманітарної політики (березень 1917 – квітень 1918 року)*, [у:] *Державне управління: теорія та практика*. Електронне наукове фахове видання, 2012, № 1, Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej15/txts/12KVMSGP.pdf>

11. Мартос Б., *Перші кроки Центральної Ради*, [у:] „Український історик”, Нью-Йорк-Мюнхен 1973, Ч. 3–4 (39–40), с. 99–112.

12. Пам'ятна записка української делегації голові Тимчасового уряду. 17. 03. 1917 р., [у:] *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року*: Документи і матеріали / Упоряд. В. Верстюк та ін., Київ: Видавництво О. Теліги 2003, с. 56–60.

13. *Постанови в справі організації освіти, винесені Всеукраїнським учительським з'їздом 5–6 квітня [1917 р.]*, „Український історик”, Нью-Йорк-Мюнхен 1984, № 1–4 (81–84), с. 283–286.

14. *Резолюції II-го Всеукраїнського Учительського З'їзду в Києві*, [у:] Боровик А., *Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.)*, Чернігів: Чернігівські обереги 2008, с. 341–345.

15. Сірополко Степан, *Історія освіти в Україні*, Київ: Наукова думка 2001, 912 с.

16. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х томах, Т 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р.* / Упоряд. В. Верстюк (керівн.) та ін., Київ: Наукова думка 1996, 588 с.

17. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х томах, Т 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.* / Упоряд. В. Верстюк (керівн.) та ін., Київ: Наукова думка 1997, 424 с.

18. *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року*: Документи і матеріали / Упоряд. В. Верстюк та ін., Київ: Видавництво О. Теліги 2003, 1021 с.

19. *Уряд і українська школа*, „Український історик”, Нью-Йорк-Мюнхен 1978, № 1–3 (57–59), с. 147.